

BENDA KÁLMÁN

Habsburg-politika és rendi ellenállás a XVII. század elején

Az a kutatás, amelynek egyes eredményeiről az alábbiakban beszámolok,¹ szervez része a magyar országgyűlések iratanyagának összegyűjtésére, sajtó alá rendezésére és feldolgozására a MTA által 1962-ben indított munkálatoknak. A még az első világháború előtt abbamaradt Magyar Országgyűlési Emlékek sorozata XII. kötete 1606 végéig tárgyalja az eseményeket. Az új sorozat az 1607—1790 közti időt öleli majd fel. Én az 1607—1608-as évek országgyűlési anyagának összegyűjtésére és feldolgozására kaptam megbízást. Nem kisebb események esnek erre a két esztendőre, mint a bécsi béke becikkelyezése körüli huza-vonák, a hajdúlázadás, II. Rudolf lemondatása, majd az 1608-as pozsonyi országgyűlésen Mátyás főherceg királlyá választása és megkoronázása. Az uralkodó és a magyar nemesség közti hatalmi küzdelmet a rendek győzelme zárta le. Az új király, II. Mátyás kénytelen volt meghajolni követeléseik előtt s az 1608-as koronázás előtti és utáni törvénycikkekben a rendek évszázados érvényű biztosítékokat csikartak ki. Az 1608-as országgyűlés jelentősége éppen ezért nagyobb mint általában a szokványos diétáké. Lezár egy fejlődési szakaszt és megnyit egy újat. Története olyan kérdéseket vet fel, amelyek a XVI—XVII. század egész magyar fejlődése szempontjából lényegesek.

Beszámolómban nem törekedhetek arra, hogy mindenre kitérjek. Néhány általános, az országgyűlések történetén túlmutató kérdésre próbálok koncentrálni, de ezt sem mindig azonos intenzitással. A rendelkezésemre álló idő korlátolt volta kényszerít arra, hogy az inkább tézisszerű megfogalmazást csak ott bővítsem részletesebb bizonyító anyaggal, ahol begyökerezett nézetekkel kell szembeállnom. A remélhetőleg hamarosan sajtó alá kerülő két kötetes okmánytár és a hozzá kapcsolódó bevezető tanulmány részletezi majd a bizonyítékokat, ahogy foglalkozik az itt nem érintett kérdésekkel is.

Mielőtt az érdemi részhez kezdenék, néhány szót hadd szóljak az anyaggyűjtés szempontjairól és méreteiről. Az 1607—1608-as országgyűlések (és részgyűlések) anyagának összegyűjtését már Károlyi Árpád megkezdte az 1910-es években. Alapos és kiterjedt levéltári gyűjtésének egy része azonban a II. világháború folyamán elpusztult. Károlyi — a sorozat akkori szerkesztési elveinek megfelelően — figyelmét kizárólag magára az országgyűlésre korlátozta, az ott lezajlott vitákra és eseményekre, s elsősorban a diétai feliratokban megnyilatkozó nemesi és a különböző udvari szervek véleménynyilvánítása után megformált uralkodói álláspont összeütközése érdekelt. Nem vizsgálta tehát a megyékben kialakult nemesi közvéleményt, amely a követi utasításokban is szóhoz jutott és

¹ A Történettudományi Intézet I. Magyar Osztályán 1970. márc. 24-én elhangzott beszámoló.

nem mindig egyezett meg a diéta állásfoglalásával. Nem ügyelt a városoknak a nemesi közvéleménnyel hol paktáló, hol szembe forduló magatartására, ahogy a rendi megbízottaknak a hajdú kapitányokkal az országgyűlésen kívül folytatott tárgyalásait sem vette figyelembe.

Anyaggyűjtésemet tehát a teljes levéltári anyagra ki kellett terjesztenem. A kormányzervek Budapesten és Bécsben őrzött iratanyagán kívül átnéztem az akkori Magyarország valamennyi megyéjének és szabad királyi városának levéltárát, az egyházi levéltárakat, továbbá mintegy 150 család kisebb-nagyobb iratanyagát. A magyar rendek és a Habsburg-monarchia különböző országai közötti konföderációk ugyanakkor túlmutattak az országhatáron, ezért megnéztem a cseh korona országainak, valamint az osztrák tartományoknak központi levéltárait is. Mivel az uralkodó lemondatása körüli bonyoldalmak révén a magyar probléma európai érdeklődést és gyakran állásfoglalást váltott ki, az anyaggyűjtést kiterjesztettem a fontosabb, a Habsburgokkal kapcsolatban álló országok diplomáciai anyagára is. Elsősorban a velencei, a vatikáni és a bajorországi levéltár szolgáltatott érdekes és érdemleges anyagot. Több fontos ki-gészítést hoztak a hazai és külföldi nagy könyvtárak kéziratтары is.

Munkámat nagyban megkönnyítette, hogy a MTA anyagi támogatásával a fontosabb hazai levéltári és kéziratтары állagok XVII—XVIII. századi országgyűlési vonatkozású iratairól egyenkénti cédulakatalógus készült, melyet már én is használhattam. Ugyancsak az Akadémia révén vált lehetségessé, hogy a nagy mennyiségű iratanyag lemásolásában, összeolvasásában, egyes iratok kivonatolásában külső munkatársak segítségét is igénybe vegyem. Közülük névszerint is megemlítem Jakó Zsigmondot, a kolozsvári egyetem professzorát, aki a Román Tudományos Akadémia Kolozsvári Történettudományi Intézetének hozzájárulásával szíves volt a számomra megközelíthetetlen partiumi és erdélyi levéltári anyagot kijegyzetelni, és dr. Kenéz Győző tudományos kutatót, aki a hatéves anyaggyűjtő munka során szinte legbelsőbb munkatársammá lett.

A Habsburg-monarchia egysége

A XVI—XVII. század fordulóján a Habsburg-monarchia kormányzási és közigazgatási szempontból lazán összefűzött, belső ügyeiben több-kevésbé önálló országok és tartományok együttese volt.² Nemesak az évszázados önálló államiságra visszatekintő Csehország alkotott külön egységet, hanem a Venecél korona országain belül Morvaország, Szilézia és Lausitz is megőrzött bizonyos tartományi különállást. Ugyanígy külön-külön kormányzati egységet képeztek az osztrák tartományok, Alsó-Ausztria csakúgy mint Felső-Ausztria, a Belső-Ausztria néven már egységes irányítás alá került, de a látszat különállásra egymással szemben is kínosan ügyelő Stájerország, Karinthia és Krajna, valamint a nyugati tartományok: Tirol és Elő-Ausztria. Az egyes tartományok rendi gyűlései ugyanolyan féltékenyen (ha nem is olyan sikeresen) védték belső önkormányzatukat, akárcsak Magyarország, s valahányszor az uralkodó más, szomszédos tartományokból való „idegent” helyezett föléjük, tiltakoztak, nehogy hagyományos rendi befolyásuk pozíciót veszítsen a központi hatalommal szemben. Alsó- és Felső-Ausztria (amelyik pedig együtt alkotta az osztrák főhercegséget)

² H. I. Biedermann: *Geschichte der österreichischen Gesamt-Staats-Idee. 1526—1705.* Innsbruck 1867; T. Fellner—H. Kretschmayr: *Die österreichische Zentralverwaltung. I. Abt. I—III.* Wien. 1907; A. H. Loeb: *Beiträge zur Geschichte der kaiserlichen Centralverwaltung im ausgehenden 16. Jahrhundert!* (Mitteilungen des Inst. f. Österreichische Geschichtsforschung 1906. 629. s. köv. I.); L. V. Tapié: *Monarchie et peuples du Danube.* Paris. 1969.

éppen az általunk tárgyalt időszakban elkeseredett harcot folytatott azért, hogy önálló tartományi jellegüknek elismeréseként mindketten külön-külön képviselést kapjanak a német birodalmi gyűlésben. A tartományok közt szerves közigazgatási kapcsolat nem volt, s jellemző, hogy az osztrák tartományok első közös rendi gyűlésére csak 1614-ben került sor.³ A cseh rendek, a magyarokhoz hasonlóan, sorozatos törvényben bástyázták körül különállásukat, és II. Miksa alatt kimondták, hogyha az uralkodó az országon kívül tartózkodik, állandóan négy cseh tanácsost tartson kíséretében, és csehországi ügyekben az ő tanácsukkal éljen. Miután Rudolf császár Bécsből Prágába tette át udvarát, a panaszok megsokasodtak, hogy Csehországban is idegen tanácsosokkal véteti magát körül, s azokra ruházza az intézkedés jogát. Különösen a bíróságok alkotmányellenes működését nehézményezték, s azt, hogy császári szervek elfogatási parancsokat adnak ki Csehországban, teljesen törvénytelenül. A morvák külön is reklamálták rendi jogaikat. 1609-ben aztán a cseh rendek kivívták, hogy az uralkodói határozatok csak akkor válhatnak törvénnyé, ha azokat a rendek is elfogadják.⁴

A XVI—XVII. század fordulóján tehát a Habsburg-monarchia nem nevezhető központosított államnak, és az egyes lazán összefűzött tartományok közti különbségeket még növelte a gazdasági fejlődésben megmutatókozó egyenetlenség.⁵ Ahhoz, hogy a császár- király akarata törvénnyé legyen, formálisan 12 rendi gyűlés hozzájárulása volt szükséges. Persze a gyakorlatban az udvar igyekezett ezt a hozzájárulást megkerülni, elmellőzni, többnyire eredményesen. Bizonyos kérdésekben azonban ez végül sem sikerült. Az adó és a katonai költségek kiróvásánál az udvar nem tudta akarataát közvetlenül keresztülvinni s ez nehézkessé tette, nemegyszer meg is bénította a központi szervek működését.

A rendi kormányzat

A Habsburg-országok és tartományok mindegyikének kormányzatában a rendi dualizmus érvényesült. A rendek összetétele, hatalmi pozíciója, a kormányzásban való részvétele azonban mindenütt más és más volt.

Csehországban a katolikus klérus a huszita háborúk óta nem tartozott a kiváltságos rendek közé. Ugyanakkor Morvaországban a papság megőrizte rendi helyét, rangsorban azonban a főnemesség utáni második pozíciót foglalta el. Ausztriában nem volt világos határvonal az arisztokrácia (az urak rendje) és a klérus közt; a tartományi gyűléseken a püspökök egy része a világi urak rendjében található. Magyarországot kivéve — ahol az „una eademque nobilitas”

³ A. Gindely: Der erste österreichische Reichstag zu Linz im Jahre 1614. (Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Classe Bd. 40, 1862, 230 s köv. l.) — Hogy az egyes tartományok mennyire nem érezték összetartozást még később sem. arra jellemző, hogy 1723-ban, a Pragmatica Sanctio elfogadásakor, a tirolai tartománygyűlés egyik szónoka sajnálattal állapította meg: ezzel a törvénnyel, mely kimondja a tartományok összetartozását. Tirol elveszti a reményt arra, hogy valaha is külön fejedelme legyen. (O. Brunner: Land und Landstände in Österreich. Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs. 1957. 447. l.)

⁴ Fellner—Kretschmayr: i. m. I. köt. 184. s köv. l.; G. Rhode: Stände und Königtum in Polen-Litauen und Böhmen-Mähren. (Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. 1964. 228. s köv. l.)

⁵ Erre a fontos kérdésre, nem tartozván szorosan tárgyunkra, itt csak utalunk. A részletekre W. F. Tremel: Der Frühkapitalismus in Innerösterreich. Graz. 1954; Uő.: Oberösterreich und Steiermark in ihren wirtschaftlichen Beziehungen (Zeitschrift des Historischen Vereins für Steiermark, 1953, 160. s köv. l.); A. Hoffmann: Wirtschaftsgeschichte des Landes Oberösterreich. I. köt. Salzburg. 1952; Wittman T.: Az osztrák Habsburg-hatalom válságos éveinek történetéhez (1606—1618). Szeged. 1959. Ld. még F. Klebel: Die historischen Individualitäten der österreichischen Länder. (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1957. 74. s köv. l.)

elve alapján a nemesség jogilag egységes volt — mind az osztrák, mind a cseh tartományokban külön rendet alkottak a főnemesek (urak) és a köznemesek (lovagok). A városok viszont mindenütt a rendek közé számítottak (hol mint 4., hol mint 3. rend).

A rendi hatalom és általában a rendi fejlődés jellegének meghatározásánál, Otto Hintze kutatásai nyomán, ma már alapvetőnek tartjuk a rendi szervek — így mindenekelőtt az országgyűlések — összetételében és szervezeti működésében mutatkozó különbségeket.⁶ Hintze két alapvető típust állít fel. Az első a kétkamarás országgyűlés (prototípusa az angol), amelyben egyrészt a főrendek és a főpapság, másrészt a köznemesség és az alsópapság, meg a polgárság küldöttei két külön táblán tanácskoznak és táblánként szavaznak. A másik a kuriális-rendszer, amikor nem alakul ki egy alsó és egy felső tábla, hanem a négy rend (papság, urak, lovagok, városok) külön-külön kúriában tanácskoznak és a négy kúria szavazatai végeredményének aránya dönti el a dolgokat (pl. Franciaországban). Magyarországon és Csehországban az országgyűlés kétkamarás volt, az osztrák tartományi gyűlések kuriális rendszerben üléseztek, minden rend külön. (Ugyanakkor Stájerországban a kúriák együtt szavaztak, mint a kétkamarás rendszerben.) Az alsó táblán, nálunk és a cseheknél is, általános volt a képviselői rendszer, a nemesség, a városok és az alsópapság is követeket küldött. Az osztrák tartományokban a követküldés csak a negyedik rendnél, a városoknál volt szokásban, az urak, lovagok és egyházi méltóságok közül bárki személyesen megjelenhetett és szavazhatott a tartományi gyűlésen, s a főnemesek és a lovagok általában éltek is ezzel a joggal.⁷

Akár kuriális, akár kétkamarás rendszerű volt az országgyűlés, mechanizmusa azonos volt a Habsburg-monarchia egész területén: tárgyalási alapul az uralkodói előterjesztés szolgált, a tárgyalás útját az írásban elkészített rendi válaszok, sérelmi iratok és az uralkodó részéről adott viszontválaszok jelezték.⁸ A válaszok és a viszontválaszok elkészítése sok időt vett igénybe (az uralkodó előzetesen mindig bekérte a Kamara, a Hadi Tanács, magyar vonatkozásban a Királyi Tanács, nem egyszer a püspöki kar írásbeli állásfoglalását, ezeket véleményezte a Titkos Tanács, majd a kancellár fogalmazta meg a végső szöveget), a tárgyalások hosszan elhúzódtak, s a szinte mindig kompromisszumos meg egyezés a rendek és az uralkodó közt körmönfont és körülményes nehézkességgel született meg.

A kuriális rendszerben a központi hatalom könnyebben megbonthatta az

⁶ O. Hintze: Typologie der ständischen Verfassungen des Abendlandes (Staat und Verfassung. Gesammelte Abhandlungen zur allgemeinen Verfassungsgeschichte. Göttingen 1962. s. köv. 1.)

⁷ D. Gerhard: Ständische Vertretungen in Europa im 17. und 18. Jahrhundert. Göttingen. 1969 (Veröffentlichungen des Max-Planck Instituts für Geschichte, Nr. 27); H. Hassinger: Die Landstände der österreichischen Länder. Zusammensetzung, Organisation und Leistung im 16—18. Jahrhundert (Jahrbuch für Landeskunde von Niederösterreich. 1964. 989. s. köv. 1.); M. Goldast: Commentarii de regni Bohemiae incorporatarumque provinciarum jure ac privilegiis. [1612] (Cura atque studio Joh. Hermani Schminckii) T. I—II. Francofurti a. M. 1719; N. Sapper: Die schwäbisch-österreichischen Landstände und Landtage im 16. Jahrhundert. Stuttgart. 1965; K. Gutkas: Landesfürst, Landtag und Städte Niederösterreichs im 16. Jahrhundert (Jahrbuch für Landeskunde v. Niederösterreich. 1964. 311. s. köv. 1.); J. Holub: La formation des deux Chambres de l'Assemblée nationale hongroise (Album H. M. Cam. II. Louvain—Paris 1961. 347. s. köv. 1.).

⁸ E. C. Helbling: Österreichische Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte. Wien. 1956; A. Mell: Grundriss der Verfassungs- und Verwaltungsgeschichte Steiermarks. Graz—Wien—Leipzig. 1929.

országgyűlés egységét, azáltal, hogy a négy rend közti ellentéteket kihasználva, közülük kettőt, gyakran hármat is maga mellé állított. Az osztrák tartományi gyűlések történetében ez gyakori eset volt. A kétkamarás rendszerben, ahol a három rend követei az alsó táblán együtt tanácskoztak, az ellentétek igen elhúzták a vitákat, s a központi hatalom ezt tudta kihasználni a maga javára. A rendek ugyanis elunva a szétfolyó, végeláthatatlan vitákat, az uralkodói válaszokra való várakozást, és főleg kifogyva a pénzből, szétoszlottak, és az udvarra maradt a határozatok formába öntése. A magyar országgyűlés is hagyományosan a Királyi Kancelláriára bízta a törvények megszövegezését, s ismert az 1604: 22. tc. esete, amikor a kancellária a rendek állásfoglalásával szögesen ellentétes értelmű határozatot öntött formába.

Mégis a cseh vagy a magyar országgyűlések (az osztrák tartományi gyűléseknek jelentősége közjogi, alkotmányjogi szempontból sokkal kisebb volt) működésétől nem lehet bizonyos szervezethez és célratörő tudatosságot elvitatni. Ez azonnal szembetűnik, ha az ugyancsak két kamarás lengyel országgyűléssel hasonlítjuk össze.⁹ A lengyel országgyűlés működését a XVII. században is teljesen megbénította a köznemesi frakciók egymással vívott szenvedélyes harca, tumultuózus jelenetekre került sor, — akárcsak Magyarországon a XVI. század elején, a rákosi országgyűlések korában. Lengyelországban ekkor és később is, az alsó táblán minden köznemesnek joga volt személyesen megjelenni, a képviseleti rendszer nem fejlődött ki. Nálunk a megyénkinti két, esetleg három követ nem jelentett tömeget (akárhány megyegyűlés népesebb volt az országgyűlésnél), s a követküldés révén bizonyos kiválasztódás is érvényesült, ami biztosította a tárgyalások komolyságát és színvonalát, lehetővé tette a legfőbb kérdésekben az egységes állásfoglalást.

A Habsburg-monarchia egészét tekintve közös fejlődési irányt jelzett, hogy a XVII. századra a rendek befolyása mindenütt tért nyert. Még Belső-Ausztriában is, ahol pedig Károly főherceg, majd a század utolsó éveiben fia, Ferdinánd (a későbbi II. Ferdinánd császár) nem eredménytelenül munkálkodtak a tartományi központi hatalom erősítésén. Ez nem utolsósorban azon múlt, hogy a dél-német tőkének Közép-Európából történt kivonulása után,¹⁰ az összeomlással fenyegető anyagi helyzetben, az egyes tartományok rendei az állandó török és más háborúkhoz szükséges adók, katonai segélyek megszavazása fejében mind nagyobb engedményeket harcoltak ki.¹¹

A köznemesség visszaszorulása

További egységes tendenciát jelez, hogy az 1600-as évek elejére a Monarchia egészében megerősödött a főnemesség, a nagybirtokos arisztokrácia súlya a nemességen belül. A két Ausztriában pl. az 1500-as évek elején 76 főúri és 280 lovagi családot tartottak számon, 1600 körülre ez az arány 125 : 230-ra változott.

⁹ Z. Kaczmarczyk—B. Leśnodorski: Historia państwa i prawa Polski od protowy XV w. do r. 1795. I. Warszawa. 1957; S. Kurtzeba: Skład sejmu polskiego. 1493—1793 (Przegląd Historyczny, 1906, 43. s. köv. I.); A. Rembowski: Konfederacja i rokosz. Porównanie stanowych konstytucyj państw europejskich z ustrojem Rzeczypospolitej polskiej. Warszawa. 1896.

¹⁰ Malkai L.: Az abszolutizmus társadalmi bázisának kialakulása az osztrák Habsburgok országaiban (Történelmi Szemle, 1960. 193. s. köv. I.).

¹¹ O. Brunner: Land und Herrschaft, 426. s. öv. I.; részletesen ismerteti ezt a folyamatot Felső-Ausztriában K. Eder: Glaubenspaltung und Landstände in Österreich ob der Enns. 1525—1602. Linz. 1936. 13. s. köv. I.; Elő-Ausztriában: Sapper: Die schwäbisch-österreichischen Landstände, 436. s. köv. I.

Még szembetűnőbb a köznemesség számbeli és hatalmi súlyának csökkenése Belső-Ausztriában, ahol Károly, majd Ferdinánd főherceg ellenreformációs politikája is hozzájárult a lovagi rend megtizedeléséhez.¹²

Magyarországon a folyamatot, mely már a század közepén megindult, a 15 éves török háború nagymértékben meggyorsította. Részeiben ma még fel sem tudjuk mérni azt a pusztulást, ami 1590—1604 közt végbement. Az egykorú kimutatások és összeírások egybehangzóan azt mutatják, hogy az ország jobbágyportáinak száma felére, sőt a végvári vonal mentén harmadára csökkent, s a közvetlen harcoktól nem érintett területek sem kivételek.¹³ A pusztulás végeredményben 1604-ben sem állt meg, sőt a Bocskai-felkelés harcai révén olyan vidékekre is áttért, amelyek a török hadszíntértől távolabb mindeddig viszonylag megkímélődtek. Basta zsoldosainak vagy Bocskai hajdúinak a pusztításairól is köteteket lehetne írni. Az 1607 februárjában a Felvidéken át Kassára utazó királyi biztosok jelentéseiből egy teljesen elpusztult ország képe rajzolódik ki. Nyomor és éhség fogadja őket mindenfelé, s ehhez járul a megdöbbentő felismerés, hogy felborult a termelés és a társadalom megszokott rendje, korábbi egyensúlyi állapota.¹⁴ Az évtizedes háborúskodás széles rétegeket kivetett a termelésből, a jobbágyság legmunkabíróbb korosztálya tízezer számra tódult a hajdúk soraiba,¹⁵ s egész vidékek elnéptelenedtek.

A falvak elpusztulása, a jobbágynépesség megritkulása (akár a halál, akár a katonának állás következménye volt) érezte hatását a nemesi társadalom vagyoni és hatalmi rétegződésében is. Az a köznemes, aki 20—50 jobbágytelkének a felét vagy kétharmadát elvesztette, vagyonilag és így politikai súlyban is jelentéktelenné vált. Ugyanakkor a sokszáz falu fölött rendelkező nagybirtokos főnémes kevésbé érezte meg a porták csökkenését, arról nem is szólva, hogy mivel védekezési lehetősége nagyobb volt, birtokainak a pusztulása sem volt akkora.¹⁶

A változás politikai következményei elsősorban a megyei életben jelentkeztek. A nagyságosok, nagybirtokos arisztokraták hatalma és tekintélye már a századfordulóra nyomasztóvá nőtt. Az alispánt mindenütt a főispán jelöltjei közül választották (volt, ahol salláriumának egy részét is a főispán fizette), s a nagyúr előzetes hozzájárulása nélkül az alispán és a megye rendjei még kisebb ügyekben sem mertek határozni. Felső-Magyarországon, Zemplénben, Szabolcs-

¹² O. Brunner: Bürgertum und Adel in Nieder- und Oberösterreich (Anzeiger der Österr. Akademie der Wissenschaften. Phil.-Hist. Klasse 1949. 512—513. I.; Mill: Grundriss, 313. s. köv. I.)

¹³ 1613-ban a Kamara a dicális összeírások alapján összeállította a házak számának alakulását egy félszázadra visszamenően, s ha a számok talán nem is mindig egzaktak, az arányok kifejezettek. Eszerint 1590 és 1604 közt még a legészakibb megyékben is 15—25%-os csökkenés észlelhető, míg a határmenti megyékben: Zemplénben, Szatmárban, Szabolcsban a pusztulás 60—80%-ot is elér. (Extractus connumerationum portarum et domorum. OL. M. Kamara, Városi és kamarai iratok, E. 554. Jankovich gyűjt. Fol. Lat. 992.)

¹⁴ Thurzó György és Forgách Zsigmond biztosi jelentései, a Magyar Országgyűlési Emlékek általam sajtó alá rendezett 1607—1608-as kéziratot kötetében. (A következőkben MOE 1607—08.) Talán még a biztosi jelentéseknél is megdöbbentőbbek a pozsonyi Kamara 1607 első felében készített beszámolója a nyugati és északnyugati vidékek állapotáról: Hofkammerarchiv (Wien). Hoffhans Ungarn, Fasc. 92.

¹⁵ Ld. Benda K.: A Bocskai-kori hajdúság összetétele... (A hajdúk a magyar történelemben. Debrecen. 1969. 24. s. köv. I.)

¹⁶ A részletes adatokat ld. MOE 1607—08 bevezetés. Ugyanezt bizonyítják a *Bácskai Vera*, *Nagy Erzsébet* és *Zimányi Vera* által az 1602—1649 közti időszakra végzett kutatások is. Eszerint a birtokviszonyok a XVII. század közepére még jobban a nagybirtokos arisztokrácia javára tolódtak el: a falvak 37%-a 13 nagybirtokos kezén volt (a szerzők szíves közlése).

ban vagy Abaújban a viszonylag nagy számú és jómódú köznemesség még valamelyes önálló cselekvést megőrzött, az északnyugati vagy a dunántúli megyék azonban moccani sem mertek a Zrínyiek, Nádasdyak vagy a Batthyányak engedélye nélkül. „Azért Kegyelmes Uram, én Nagyságod szolgája lévén, vagy éjjel vagy nappal a Nagyságod parancsolatja érkezik, mindenkor — szolga lévén — készen vagyok” — írta Bakacs Sándor, Zala megye alispánja Batthyány Ferenc főispánnak 1607. április 14-én.¹⁷ A megyegyűléseken a szökött jobbágyok, a zálogbirtokok, az örökségek ügye nem egyszer kavart nagy vitát, országos politikai kérdések azonban nem igen kerültek szóba, ha pedig mégis, többnyire szó nélkül tudomásul vették a nagyurak álláspontját, amit az alispán tolmácsolt. A megyei élet az 1600-as évekre visszaesett. Sorozatos panaszokat olvashatunk, hogy a gyűléseket kevesen látogatják, a tisztségeket senki nem akarja vállalni, annyira, hogy a megyék legtöbbje pénzbüntetéssel sújtja a gyűlést igazolatlanul elmulasztókat, és azokat, akik megválasztásuk esetén nem vállalnak tisztséget. Egyébként még az országgyűlési követek személye is a főispán hozzájárulásától függött.¹⁸ Az 1607 márciusi kassai részgyűlés a bécsi békével ellentétes uralkodói rendelkezések ellen csak akkor mert tiltakozni, amikor erre Illésházy Istvántól engedélyt kapott.¹⁹

Az a régebbi nézet, amely szerint a Bocskai-szabadságharcban, majd az 1607—08-as eseményekben a magyar köznemesi tömegek politikai megnyilatkozását kell látnunk, aligha lehet igaz.

A Habsburg-politika

A Habsburgok kezdettől fogva arra törekedtek, hogy országaikat a rendi szervek fölött álló központi hivatalok révén egységes kormányzat alá vonják. I. Ferdinánd már 1527-ben létrehozta az Udvari Kancelláriát, az Udvari Tanácsot és az Udvari Kamarát, majd 1556-ban az Udvari Haditanácsot, s ezeknek alárendelte az egyes országok és tartományok igazgatási szerveit.²⁰ A központi szervek működése azonban kezdettől fogva akadozott. Egyrészt a következetes rendi ellenállás gátolta működésüket, másrészt az állandó pénztelenség, mely megbénította s szinte csak névlegessé tette a központi adminisztrációt. Még legjobban a kamarai közigazgatás működött, bár itt is léptem-nyomon hatásköri viták lángoltak föl, s végül is a kamarák a kinstári adósságok számontartására szorítottak. Működésüket az osztrák történetírás is „organisierte Systemlosigkeit”-nek jellemezte.²¹

Ferdinánd utódai alatt azonban a központosítás elakadt. Fellner—Kretschmayr nagy monográfiájában Miksa és Rudolf korából a központosítás vonatkozásában semmilyen lényeges újabb intézkedésről nem tud számot adni. Sőt központosítás helyett megosztó tendenciák érvényesültek. Már Ferdinánd király feladta a birodalom egységét, amikor Belső-Ausztriát (Stájerországot, Karinthiát

¹⁷ OL Batthyány cs. lt. Missiles P-1314, No. 1400.

¹⁸ Vas megye 1607. júl. 9-i közgyűlésén felolvasták a július 25-i országgyűlésre szóló meghívót. Határozat: „Oratorum ad ipsam generalia regni comitia destinandorum electio certis de causis, praesertim vero pro maturiori saniorique superinde cum dominis magnatibus conferendo interim tractatu, differtur ad futuram comitatus congregationem.” Júl. 23-án enyingi Török István és a kiskorú főispán, Nádasdy Pál megbízottja megjelent a gyűlésen, Batthyány Ferenc azonban nem, s a megye nem mert határozni, 27-ére (az országgyűlés megnyitásának napja 25-e volt) halasztotta a követválasztást (Vas megye lt. Közgy. jzkv. I. 250., 252. l.).

¹⁹ MOE 1607—08.

²⁰ A következőkre ld. elsősorban *Fellner—Kretschmayr*: i. m. és *Helbling*: i. m. 210. s köv.: I.

²¹ *Loebl*: i. m. 648. l.

és Krajnát) második fiának, Károlynak, Tirolt pedig a legkisebb fiúnak, Ferdinándnak hagyta uralkodói jogokkal. Ezen II. Miksa sem változtatott, Rudolf pedig még tovább bontotta az egységet. Tirolt és Elő-Ausztriát Károly főherceg kisebbik fiának, Lipótnak adományozta, Magyarország és a két Ausztria élére pedig kormányzói jogkörrel öccsét, Ernőt, majd ennek halála után Mátyás főherceget állította. Nem túlzás annak feltételezése, hogy ha a Habsburg-család oldalágai az 1600-as évek közepére nem halnak ki, Ausztria ugyanúgy önálló államokra szakadhatott volna, mint Németország. (A birodalom oszthatatlanságának elve először csak II. Ferdinánd alatt bukkant fel.) Az udvar Prágába költözésekor ketté szakadt az Udvari Kancellária, a Haditanács, legfőként pedig az Udvari Kamara. Ennek Bécsben maradt részlege (die hinterlassene Kammer) Ernő, majd Mátyás főherceg utasításait követte, s 1607—08-ban már többször szembehelyezkedett a prágai részleggel. „Ebben az időben teljes joggal beszélhetünk a központi kormányzervek megosztásáról.”²²

A központosításnak a közigazgatás mellett másik fontos eszköze a központilag irányított, csak az uralkodótól függő hadsereg. A Habsburg-monarchiában a Haditanács csak részben tudta megvalósítani a központi irányítást. A rendek megerősödésének egyik fontos tényezője éppen az volt, hogy, főként a dél-német tőkének a Habsburg-birodalomból való kivonulása után, az udvar nem tudta a török elleni határvédelmet anyagilag saját erejéből ellátni, s azt kénytelen volt jelentős részben Magyarországra és a keleti osztrák tartományok rendekre ruházni. (A magyarországi példákat, mint ismerteket elmellőzve, megemlítjük, hogy a horvát-szlavón-vend határvidék erődítményei Stájerországhoz tartoztak, a győri őrség pedig közvetlenül Alsó-Ausztriától kapta a zsoldot és részben az utasításokat is.)²³ Ennek következtében a rendek is beleszóltak a hadsereg dolgaiba. Magyarországon pedig a kormányzat kénytelen volt eltérni, hogy a nagybirtokos főurak saját katonasággal rendelkezzenek.

A központosítások sikerét azonban nemcsak az akadályozta hogy a kormányzat a pénzügyi és katonai engedmények folytán egyre nagyobb önállóságot adott a rendi szerveknek, hanem az is, hogy a Habsburg-kormányzat nem tudott kinőni a középkori keretből. Tovább élt az államnak az egyházzal való összefonódottsága, ezzel összefüggésben a kormányzat hierarchikus jellege és a személyi vonások túltengése. Az e korbéli francia közigazgatásnak egyik jellemző vonása, hogy az uralkodó mind nagyobb számban von be a közigazgatásba polgári szakembereket, s az adóbehajtást fokozatosan kiveszi a rendek kezéből. A Habsburg-politikában ilyen törekvéssel még sokáig nem találkozunk. Igaz, Rudolf alatt bizonyos szerephez jutott a kamarai közigazgatásban a polgári származású Geizkoffler Zakariás és még néhány nem-nemes, hatáskörük azonban csak alárendelt volt, az irányítás a feudális urak kezében maradt.

A birodalmi szervek rendelkezései így rendszeresen megfeneklettek már a vezető tisztviselőknél, majd a tartományi kormányzatoknál. Magyarországon pedig a megyék szinte teljesen függetlenül jártak el belső ügyekben. A nemesség kikapcsolása a paraszti adók behajtásánál, a rendektől független pénzügyi politika tehát megvalósíthatatlan volt. Egyébként semmi sem mutatja, hogy Rudolf törekedett volna a nemesség kikapcsolására. Nem nemes kamarai tisztviselőinek a javasolataival nem rokonszenvezett. Ebben a vonatkozásban sokat-

²² *Fellner—Kretschmayr*: i. m. I. 147. 1.

²³ *A. Steinwenter*: Steiermark und der Friede von Zsitvatorok. Wien, 1956; *K. Gutkas*: Geschichte des Landes Niederösterreich. II. köt. Wien. 1962; *H. Hantsch*: Die Geschichte Österreichs. I. köt. Graz—Wien, 1951.

mondó a császár rossz viszonya a kispolgári származású Khlesl bíborossal, akiről tudjuk, hogy erősen arisztokrataellenes nézeteket képviselt és az uralkodói abszolútizmus híve volt.²⁴

Centralizációval egyébként Rudolf utódainál sem találkozunk. Amikor II. Ferdinánd a fehérhegyi csata után, 1627-ben új alkotmányt adott Csehországnak (erneuerte Landesordnung), a régi rendi jogokat mind megújította s a rendi méltóságoknak a kormányzásban és a közigazgatásban továbbra is jelentős helyet biztosított. Még csak arra sem törekedett, hogy a cseh korona országai közti közjogi különbségeket eltüntesse és egy egységbe vonja őket: Morvaország részben eltérő alkotmányát is megújította. Igazat kell adnunk Ernest Denisnek, aki szerint a XVII. század közepe előtt nem beszélhetünk centralizációról a Habsburg-monarchiában.²⁵ Fokozottan áll ez Rudolf császár politikájára, akinek uralma (a spanyol nevelés hatása alatt) despotikus volt, de nem centralisztikus.

Mindehhez járult, hogy a Habsburgok politikájának középpontjában egyrészt a Német Birodalom fölötti tényleges uralom kivívása állt (ennek volt alárendelve a törökkel folytatott küzdelem is), másrészt pedig a spanyol birodalom trónjának megörökléséhez igazodó meg-megújuló törekvések. Miksa és Rudolf mindenekelőtt császárnak érezte magát, s magyarországi, ausztriai, vagy csehországi politikájukat alárendelték a dinasztikus törekvéseknek. Részben ebből is folyt, hogy a központi szervezetben többnyire német birodalmi (ritkábban cseh vagy osztrák) főurak intézkedtek, akik alig, vagy sehogy sem ismerték az egyes országok és tartományok belső szervezetét, arról rendszerint tudomást sem vettek, s így működésüket nemcsak a teljesen mellőzött magyar rendek, hanem az osztrák és cseh tartományok is idegen uralomnak tekintették. Ez előbb csak feszültséget, később egyre súlyosabb ellentéteket szült a központi kormányzat, az uralkodó és az egyes országok közt, különösen Magyarországon, amely joggal sérelmezte, hogy az uralkodó még a török elleni védekezést sem tudta megszervezni s a török hadjáratok és a császári zsoldos csapatok garázdálkodása következtében az ország teljes pusztulásra jutott.²⁶

Az uralkodóház és az egyes országok ellentéte különösen kiéleződött a reformáció révén. A nyugati tartományokat kivéve, a Habsburg-országok mind csatlakoztak a reformációhoz s az 1580-as évekre mindenütt erős protestáns többség jött létre. Ez a protestáns tábor azonban korántsem volt egységes. Csehországban a husziták és utraquisták mellett a kálvinizmus és a luteranizmus is erősen tért hódított. Morvaország mintegy 350 egyházközségéből az 1600 évek elején 300, Szilézia és Lausitz egészében luteránus volt, Alsó- és Felső-Ausztriában viszont a protestáns többség mellett jelentős katolikus kisebbség maradt. A protestánsok zöme itt is luteránus volt, de Felső-Ausztriában a hangadók kálvinisták voltak. A stájer nemesség nagy többségében luteránus volt, Karinthiában és Krajnában ugyancsak az ő kezükben volt a többség. A magyarországi helyzet közismert, azt mondhatjuk, hogy a nemesség legalább 9/10 része protestáns volt ebben az időben és ezen belül a többséget a kálvinisták képezték. Katolikus jellegét a birodalmon belül csak Tirol és Elő-Ausztria őrizte meg. A

²⁴ *Hammer-Purgstall*: Khlesl's des Cardinals... Leben. I. köt. Wien. 1847.

²⁵ *E. Denis*: La Bohême depuis la Montagne Blanche. I. Paris 1903. 113. l.; ld. még *H. Sturmberger*: Kaiser Ferdinand II. und das Problem des Absolutismus. München. 1957 és *Rhode*: Stände und Königtum, 228. s. köv. l.

²⁶ A birodalmi politikából adódó ellentétekre már *Szekfü Gyula* is rámutatott: Magyar történet (2. kiad.) III. köt. 68. s. köv. l. Legújabbán *Makkai L.*: Az abszolútizmus... 197—199. l. Ld. még a 7. jegyzetben idézett irodalmat.

nagy többségében protestánssá vált birodalomban a Habsburgok kezdettől fogva mindvégig ragaszkodtak a katolicizmushoz és az ellenreformáció politikájához, s így a rendiség és a Habsburg-politika konfliktusa mint a reformáció és az ellenreformáció harca robbant ki a XVI. század végén.

A tényleges történeti események megítélése szempontjából nem lényeges, de a Habsburg-politika belső rugóit keresve talán nem érdemtelen, ha megnézzük, igaza van-e azoknak, akik azt vélik, hogy a Habsburgok nem dinasztikus politikai megfontolásokból, hanem belső, vallási meggyőződésből erőszakolták az ellenreformációt. I. Ferdinánd esetében valóban ez is közrejátszott, Miksánál azonban erről aligha beszélhetünk. Közismert Miksa rokonszenve a luteránus tanok iránt, és nem látszik valószínűtlennnek az a föltevés, hogy Ferdinánd részben azért osztotta meg a birodalmat három fia között, mert félt Miksa protestáns meggyőződésének politikai következményeitől.²⁷ Miksa azonban dinasztikus megfontolásokból végül is a színteges katolicizmus és a tényleges katolikus politika mellett döntött.

Rudolf katolikusága nem vitatható, de a belső meggyőződés nála is kétséges. A pápai nuncius jelentéseiből tudjuk, hogy körmeneten, misén csak politikai szükségből, nagy ritkán vett részt, és bizalmas körben úgy nyilatkozott, hogy az egyház ceremóniái az ördöghöz, nem Istenhez szólnak. Közismert volt a papok és különösen a szerzetesek iránti ellenszenv, ugyanakkor tanácsadói közt protestánsok is voltak.²⁸

A fiatal Mátyás főherceg, a későbbi II. Mátyás protestáns rokonszenve nyilvánvaló. Titokban két szín alatt vette az úrvacsorát, „eretnek” könyveket olvasott és az áttéréssel kacérkodott. Amikor 1577-ben Flandriába szökött, Rudolf Schwarzenberg gróftal azzal küldte utána, akadályozza meg, hogy a főherceg nyíltan protestánssá legyen. Később a családi érdekek benne is legyőzte az egyéni meggyőződést, de a pápa még 1597-ben is „nagy fájdalommal” panaszkodta, hogy Mátyás nem mutat buzgóságot a katolikus egyház és hit védelmében.²⁹

Rudolf ellenreformációs politikájánál számításba kell vennünk, hogy rá, aki serdülő korát Madridban töltötte, igen erősen hatott a spanyol uralkodóeszmény, mely az eretnekek elleni könyörtelen harcot a legfőbb uralkodói kötelességek közé sorolta. A későbbi II. Ferdinándnál viszont, akinek ellenreformációs politikája már valóban belső meggyőződésből következett, a minden más fölött álló jezsuita hatást kell számításba vennünk.

A Habsburgok a katolikus vallás egyeduralkodójának visszaállítására protestáns tartományaikon belül egyetlen szövetségest találhattak csak, a klérust. Így a klérus, mint a trón egyetlen támasza, mind nagyobb hatalomhoz jutott. Rudolf alatt a pápai és a spanyol udvar által is erőteljesen támogatott papság bizonyos vonatkozásokban már döntő tényezője a politikának. Ezáltal viszont még inkább konzerválódott a politikában és az államvezetésben mindaz, ami középkori maradvány volt, s a rendi dualizmus bizonyos mértékig dualizmussá

²⁷ K. Völker: Staatsgedanke und Reichsidee in der Geschichte des österreichischen Protestantismus (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in . . . Österreich, 1935: 13. l.).

²⁸ F. Hurter: Geschichte Kaiser Ferdinand II. und seiner Eltern. V. köt. Schaffhausen, 1852. 97—98. l. és MOE 4607—08.

²⁹ Hurter: i. m. V. köt. 60. l.; Kárpáthy-Krajčanský M.: Rudolf uralkodásának első tíz éve. 1576—1586. Bpest. 1933. 132—133. l.; Mátyás későbbi protestáns rokonszenvére: II. Sturmberger: Die Anfänge des Bruderzwistes in Habshurg (Mitteilungen des Oberösterreichischen Landesarchivs, 1957. 143. s. köv. l.).

lett, amelyben a hatalmon az uralkodó, a katolikus klérus és a protestáns rendek osztoztak. A mind labilisabb egyensúlyi helyzetben a szembenálló három fél közül kettőnek az ideiglenes szövetsége teljesen felboríthatta a hatalmi viszonyokat. Ez történt bizonyos vonatkozásokban Magyarországon 1608-ban, amikor a rendek és a klérus politikai szövetsége lemondásra kényszerítette a magára maradt Rudolfot. Erről a későbbiekben részletesebben szólunk majd.

A XVI. század végén a klérus irányításával kibontakozó erőszakos ellenreformáció azután a centralizáció addigi eredményeit is tönkretette, azáltal, hogy azt alapjaiban támadta meg. Meggyöngítette ugyanis a városokat és az amúgy is gyöngye polgárságot (vagy ahol ez nem sikerült, ott a nemesség karjaiba hajtotta őket), akik pedig a rendiséggel szemben az udvar támaszát alkothatták volna. Ez a megfontolás azonban föl sem merült. Jellemző a fiatal Ferdinánd főherceg kijelentése az 1590-es években, hogy inkább legyen pusztasággá és lakatlanná országa, mintsem hogy protestánsokat kelljen megtérnie uralma alatt. És hogy komolyan gondolta, amit mondott, azt tettekkkel bizonyította. 1600-ban megvonta a belső-ausztriai városoktól a luteránus vallásgyakorlat jogát, s áttérésre, vagy kivándorlásra szólította fel a polgárságot. A polgárság jelentős része a kivándorlást választotta. Egész városok néptelenedtek el, a karinthiai bányászok kivándorlása pedig olyan méreteket öltött, hogy a korábban jelentős vasbányák egy része leállt s az egész bányászat teljesen eljelentéktelenedett.³⁰

Ha nem is hasonló méretekből, de azonos folyamat indult meg az 1500-as évek végén Alsó- és Felső-Ausztriában is. Az osztrák ellenreformáció irányítója Khlesl kardinális azonban nagyon is tisztában volt a városok fontosságával, s nem engedte törésre vinni a dolgokat. Annál kegyetlenebbül, és az államrezon szempontjából értelmetlenebbül történtek a dolgok Sziléziában és Lausitzban. Itt a luteránus városi polgárság megtörését, illetve kiűzését az 1600-as években kezdte meg Rudolf. Katonaszármazékokat vonultatott fel, Troppau városát szabályos ostrommal kényszerítette térdre, s nem törődött vele, hogy a protestáns polgárság nagy részének elvándorlása hosszú évtizedekre tönkretette a gazdag és virágzó sziléziai városokat. A magyar történetírás ma is úgy ír, mintha az ellenreformáció csak Magyarországon alkalmazott volna erőszakos módszereket. A sziléziai ellenreformáció kegyetlenségben többszörösen felülmúlta azt, ami Magyarországon történt.³¹

Ne felejtjük el, hogy közben nagy anyagi és véráldozattal, de lényegében eredmény nélkül folyt a 15 éves török háború. A háborús gépzet táplálása anyagilag kimerítette az örökös tartományokat, a háború színtere, Magyarország pedig végső romlásra jutott. Az udvar 10 millió felüli adósságtól is nyomva, a pénzügyi összeomlás szélén állt,³² a fizetetlen zsoldoshadak garázdálkodása

³⁰ Minderre részletes adatok: *J. Loserth*: Die Reformation und Gegenreformation in den innerösterreichischen Ländern. Stuttgart. 1898; *P. Dedic*: Der Protestantismus in der Steiermark... Leipzig. 1930; *Uő.*: Der kärntner Protestantismus... (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in... Österreich, S. 71. s köv. 1., a bányász-kivándorlásra 104–105. l.); *H. Braumüller*: Hauptzüge der Geschichte Kärntens. Klagenfurt év nélkül. 83. s köv. 1.).

³¹ *G. Mecenseffy*: Geschichte des Protestantismus in Österreich. Graz—Köln. 1956. 82. s köv. 1.; *Th. Wiedemann*: Geschichte der Reformation und Gegenreformation im Lande unter der Enns. I. köt. Prag—Leipzig. 1879. 388. s köv. 1.; *G. Biernmann*: Geschichte der Herzogthümer Troppau und Jägerndorf. Teschen. 1874. 294. s köv. 1.

³² A Habsburg-monarchia pénzügyeire, hadikiadásaira és eladósodott voltára ld. az Udvari Kamara 1607. október 8-i előterjesztését: *F. Stieve*: Vom Reichstag 1608 bis zur Gründung der Liga. München. 1895. 111. s köv. 1.; *Makkai*: Az abszolutizmus... 200. s köv. 1.; *Loebl*: Beiträge... 668. s köv. 1. és MOE 1607—08.

— elsősorban Magyarországon, de az örökös tartományokban is — minden képzetet felülmúlt. Ennek a politikának csak egy következménye lehetett: az uralkodó elleni rendi felkelés, amely rendi felkeléshez azonban az erőszakos ellenreformáció miatt elkeseredett polgárság és a zsoldos hadak által koldussá tett parasztság is csatlakozik.

A magyar rendi mozgalom

A törökkel szövetekezett magyar rendek fegyveres ereje előtt az uralkodóháznak meg kellett hátrálnia, és az 1606-os bécsi béke megpróbálta a vitás kérdéseket kompromisszumos alapon rendezni. Véget vetett a csak pusztulást hozó török háborúnak, gátat szabott az ellenreformációnak és a központi hatalommal szemben fokozott jogokhoz juttatta a rendeket. Bocskai halála után azonban Rudolf a kiegyezés megszüntetésére, az uralkodói szuverenitást súlyosan sértő rendi vívmányok visszaszorítására törekedett, s ebben találkozhatott volna a magyarországi elnyomott osztályok, főleg a hajdúk érdekeivel, akik 1607 őszén, a győztes és kíméletlen nemesi törekvések ellen kénytelenek voltak fegyverrel védekezni. A magyar nemesség vezetői felismerték ezt a veszélyt, mely a rendi vívmányok megsemmisítését eredményezhette volna, ezért 1607 végén szakítottak a korábbi kompromisszumos politikával és nyíltan Rudolf ellen fordultak. A hajdú felkelésre, a paraszti háborúnak az örökös tartományokat is fenyegető veszélyére és az ellenreformációs politikára való hivatkozással, konföderációt hoztak létre az osztrák, majd a morva rendekkel (Pozsony, 1608. február 1. és Ivančič, 1608. április 19.), s mozgalmuk élére megnyerték Mátyás főherceget. Miután a hajdúk és Rudolf közti szövetekezés nem jött létre, sőt a hajdúk elitje, a feudális kiváltságok alsó szintjének elérése érdekében a rendek mellé állt, és az egész hajdúság szembe fordult az uralkodóval, a magára maradt Rudolf kénytelen volt teljesen meghátrálni. Lemondott trónjáról, Mátyás főherceg megkapta Magyarországot, a két Ausztriát és Morvaországot, a valódi hatalom azonban a szövetekezett rendek kezében volt, akik a magyarok javaslatára titkos szerződésben Mátyás ellen is véd- és dacsövetséget kötöttek (Sterbehof, 1608. július 29.).

Annak okait keresve, hogy a rendi ellenállás miért Magyarországon jutott el a fegyveres felkelésig, nem elegendő csak arra rámutatni, hogy Rudolf uralma a legnagyobb súllyal Magyarországra nehezedett, s hogy a rendi ellenállás itt támaszkodhatott leginkább az önálló államiság hagyományaira. Utalnunk kell mindenekelőtt arra, hogy a birodalomban Magyarország volt az egyetlen, amely fegyverben állt. Az állandó török harcok következtében nálunk (és csak nálunk) minden nagyúr külön, csak tőle függő kisebb nagyobb számú fegyveressel rendelkezett, azonkívül, hogy a végvárakban és a mezei hadakban több tízezer ember szolgált állandóan. Kéznel volt tehát az a fegyveres erő — sőt a török személyében a külső szövetséges is —, amelyet, ha a rendek a maguk oldalára tudtak állítani, sikerrel fordulhattak szembe a központi hatalommal. Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy részben az említett tényezők következtében, a magyar rendiség nemcsak a legerősebb, de a legöntudatosabb is volt a Habsburg-monarchiában. A magyar főrendek hozzászórtak az önálló cselekvéshez, s legjobbjaikat erős politikai és közjogi érzék jellemezte, amit aligha lehet elmondani a cseh és főleg az osztrák arisztokratakról. Ebből a szempontból is nagy jelentőségű volt, hogy a köznemesi tömegek a politikai irányításból kiszorulva, a vezetés és az intézkedés néhány feltétlen tekintéllyel rendelkező nagybirtokos főnemes

kezébe került. Lengyelországban ebben az időben a rendi törekvéseknek nagy és figyelemre méltó elméleti irodalma alakult ki, a gyakorlati politikában azonban a lengyel rendek nem tudták valóra váltani az elméletet, márcsak azért sem, mert a köznemesi tömegek maguk fölött tekintélyt nem tűrő anarchisztikus viselkedése megakadályozott minden egységes fellépést. Magyarországon nem volt a rendi törekvéseknek számbavehető irodalma, a gyakorlati politikában azonban a nemesi vezérek elméleti iskolázottság nélkül is megállták a helyüket, kitűnő politikai érzékkel rendelkező, messzelátó államférfiak voltak, akik jó stratégiáknak és mégjobb taktikusoknak bizonyultak. Törekvéseik egybeváltak a rendi törekvésekkel, de a nemesi jogokért folyó küzdelmet közjogi síkra emelték, s az sem vitás, hogy Rudolfal szemben az ország érdekét képviselték. Áll ez személy szerint elsősorban Boeskaai Istvánra, de áll később Illésházy Istvánra és Thurzó Györgyre is.

Magyarországon a köznemességgel szemben mind Boeskaai, mind pedig halála után Illésházy vagy Thurzó, érvényt tudtak szerezni saját elgondolásaiknak. Jellemző, hogy az 1608-as megyei instrukciók szinte azonos szavakkal utasították országgyűlési követeket: ragaszkodjanak a bécsi béke vívmányaihoz, egyébként politikai kérdésekben tartsák magukat valamelyik névszerint megnevezett főúr (többnyire Illésházy vagy Thurzó) véleményéhez. Az országgyűlések vagy a részgyűlések naplóját olvasva, feltűnik, hogy a vitákban a hangadók a nagyurak, s a köznemesi küldöttek tábora csak olyankor hangos, ha a püspöki kar, vagy Forgách érsek Illésházy vagy Thurzó elleni támadását kell lehurrogni. A rendi feliratokat a köznemesi familiárisok öntik formába, de az írásbafoglalást megelőzi a nagyurakkal való tárgyalás, ahogy a végleges szöveget is ők ellenőrzik.

Azt jelenti ez, hogy a magyar rendi táborban csak egy vélemény s teljes egység volt? Korántsem. 1607—08-ban a Forgách Ferenc érsek körül csoportosuló klérus képezi az egyik politikai csoportot. Forgách aulikus, Rudolf személyéhez az utolsó pillanatig ragaszkodó nézeteivel még püspök társainak mindegyike sem értett teljesen egyet, a papságon kívül pedig hívei, még a katolikus főrendek vagy követek közt sem voltak.

A nemesi táboron belül a kor legvagyonosabb birtokosának, az öreg Illésházy Istvánnak volt a legnagyobb tekintélye. Az, hogy a bécsi béke megkötésében nagy érdemei voltak, általános tiszteletet ébresztett iránta, az ezt megelőzően hamis vádak alapján, a felségsértési perben fejére kimondott halálos ítélet pedig szinte a mártírság glóriájával övezte a protestáns rendek szemében. Az öntudatos és következetes rendi álláspontot nagy hajlékonysággal képviselte a tárgyalásokon, a diplomácia szinte életeleme volt. A Rudolf lemondatása körüli cselszövéseknek nemcsak az ötlete származott tőle, hanem nagyrészt a megvalósítás gyakorlati módja is. A problémák katonai erővel való megoldásának nem volt híve, s református hite a humanisták hagyományaiból táplálkozó stoikus életfilozófiával ötvöződött. Mindez, ahogy az elszenvedett sérelmek ellenére is megingathatatlan dinasztia-hűsége Boeskaival is szembeállította, bár a fejedelem erőteljes egyénisége és hatalma előtt végül is meghajolt. Személyes és elvi ellensége volt a klérusnak, s szenvedélyesen követelte a politikai életből való eltávolításukat, ami nem kis mértékben hozzájárult a protestáns nemesek közötti népszerűségéhez. Közvetlen politikai köréhez tartozott az a néhány főrend és művelt familiáris nemes, akik Boeskaai környezetében jutottak először szóhoz, de akik — ahogy Illésházy — maguk is szembenálltak a fejedelemmel. (Nyáry Pál, a kivégzett Kátai Mihály, Rimay János, Péchy Simon, Beniczky Márton

stb.). Valamennyien fáradhatatlanok voltak a nemesi tömegek meggyőzésében, szinte azt mondhatjuk, propagandistái voltak Illésházy pártjának.³³

A második, Illésházyval vetekedő tekintély az észak-magyarországi nagybirtokos, Thurzó György volt. Meggyőződéses luteránus, a protestáns rendi törekvések szívós képviselője, aki azonban Bocskaival szemben mindvégig a császár hűségén maradt. Ez persze jól összefért azzal, hogy a fejedelem által kikényszerített béke rendi vívmányait lelkesen üdvözlje és hozzájuk következetesen ragaszkodik. Illésházytól — aki egyetlen nagy riválisa volt a nádori méltóságért folyó harcban — inkább személyi ellentétek választották el, mintsem politikaiak. 1608-ban egy táborban voltak, ami lehetővé tette az egységes rendi fellépést Rudolf ellen. Együttműködésük annál gyümölcsözőbb volt, mert Thurzó szenvedélyektől nem befolyásolt böles magatartása megkönnyítette a klérussal való teljes szakítás elkerülését és a külföldi rendekkel való együttműködést.³⁴

Illésházy és Thurzó mellett alig jutottak szóhoz az üsd-vágd katonatípusok (a katolikus Forgách Zsigmond, a kálvinista Mágóchy Ferenc) vagy a folyton hezitáló óvatosak, mint Homonnai Bálint. A nagyurak közti viták és véleménykülönbségek, az országgyűlésen is felsattanó személyi ellentétek (amelyek teljes zavarba hozták a naplóíró követeket); végül sem érintették komolyan a rendi tábor egységét.

A magyar rendi vezetők jó taktikai érzékére vall, hogy az ellenreformáció elleni harc jegyében a városokat is megnyerték szövetségesül. A magyar nemesség ugyanis abban a pillanatban a polgárság védelmére kelt, amikor az erőszakos templomelvételek megkezdődtek, megsejtve, hogy a városok megtörése után ő következik, másrészt pedig tudva, hogy csak a protestáns egység képes a kellő ellenállásra. Magatartásuk annál figyelemre méltóbb, mert szögesen ellenkezik azzal, ahogy az örökös tartományok protestáns rendei viselkedtek. Azok ugyanis közönnnyel nézték a protestáns városok elvérzését és csak későn ébredtek rá, hogy egyedül maradtak.

Mind az osztrák, mind a cseh-morva tartományok nemesei egyetlen szó nélkül tudomásul vették azt az udvar által képviselt nézetet, hogy a városok ugyanolyan tulajdona a királynak, mint a jobbágyfalvak a nemesuraknak, tehát ahogy a földesúrnak joga van megszabni a jobbágyai vallását, az uralkodó is rendelkezhet a polgárokkal. Amikor pedig a városok a nemesek segítségét és támogatását kérték, azok mereven elzárkóztak. A felső-ausztriai városok 1590-ben javasolták az uraknak és a lovagoknak, hogy velük, mint negyedik renddel fogjanak össze az ellenreformációs törekvések ellen. A nemesek azt felelték, hogy ez nem tartományi ügy, s az uralkodóra tartozó magánügyben nem segíthetik őket. Néhány évvel később azonos indokolással hagyták magukra a városokat Alsó-Ausztria rendei is.³⁵ 1600-ban Klagenfurt kérte a karinthiai rendek támoga-

³³ Ugyanennek a csoportnak a műveltségére és filozófiai nézeteire érdekes adatokat hozott az Irodalomtörténeti Intézet által a magyarországi manierizmus történetéről rendezett sáros-pataki konferencia 1970 májusában. — Illésházy önbizalmára és hatalmi öntudatára jellemző epizódot olvashatunk a soproni követek naplójában. Az 1608 januári pozsonyi gyűlésen, a Rudolf elleni sérelmek összeállításakor Erdődy Tamás horvát bán aggályát fejezte ki, nem feszítik-e túl a húrt. Mire Illésházy odafordult hozzá, mondván: „Mit félsz, három napig [értsd: három nap alatt] semmié teszem,” ti. a császár hatalmát (MOE 1607—08).

³⁴ Minderre ld. MOE 1607—08.

³⁵ F. Stauber: Historische Ephemeriden über die Wirksamkeit der Stände von Österreich ob der Enns. Linz. 1884. 67. l.; Gutkas: Landfürst . . . 66. s. köv. l.

tását, de a nemesek itt is elzárkóztak. A stájer nemesség ugyan egy évvel később szót emelt a városok mellett, amikor azonban Ferdinánd rendre utasította őket, visszavonultak.³⁶ Még jellegzetesebb a sziléziai rendek magatartása, akik pedig már láthatták az osztrák tartományok példájából, hogy mit eredményez a nemesi szűkkeblűség. 1604-ben, amikor a császári csapatok felvonultak Troppau megtörésére, a város a nemességhez fordult, és hivatkozva arra, hogy az idegen katonaság beavatkozása a tartomány belügyeibe a nemesség jogait is sérti, fegyveres támogatásukat kérte. A boroszlói rendi gyűlés azonban 1604 őszén, tehát már a magyar szabadságharc kitörése után, elzárkózott Troppau kérése elől és sorsára hagyta a várost.³⁷

Ezzel szemben, amikor 1604 elején Rudolf megkezdte a magyar városokban az erőszakos ellenreformációt, és itt is arra hivatkozott, hogy a városok a király tulajdona, „peculium regis”, a magyar országgyűlés azonnal tiltakozott. Tévedés, mondták, a szabad királyi városok nem az uralkodó, hanem a korona tulajdonai, a koronát pedig együttesen alkotják a király és a rendek.³⁸ Amikor a gálszécsi gyűlés nemesi megbízottai Belgiojosóval tárgyaltak a kassai nagytemplom erőszakos elvétele ügyében, a generális kifejtette, hogy az uralkodónak joga van saját jószágában olyan papot tartani, amelyet akar, hiszen az urak is így cselekednek saját jobbágyaikkal. Mire a nemesek ezt válaszolták: „Különbség vagyon az mi jobbágyink közt és az szabad városok közt. Azok minékönk valóban jobbágyink és tulajdonunk, semmi örökségek nincsen, mind a föld mienk az melyen laknak, ha mit aratnak is, csak kezek munkájok rajta. De azok azért hivatnak szabad városoknak, hogy egyenlő szabadságok az urakéval és milyenkével; egy az libertas, non sunt peculium regis, sed peculium coronae, columnae regni, membra regni. Őket is őfelsége ország gyűlésében peculiaribus litteris hívja, mint szintén prelátságokat, egyéb urakat, vármegyéket etc. Szabad voxok vagyon, oly pondusa voxoknak, mint egyéb státusokénak. Tempore electionis regis szintén ugy eligálnak ők is, mint a többi ordo . . . Látván a státusok ezt a rajtok esett dolgot, compatiálnak nekik, fájdalják esetjeket, mivelhogy membrumunk, nem hagyhatjuk.”³⁹

A magyar nemesek állásfoglalása annál jelentősebb, mert nemesek kiállnak a városok mellett, hanem kijelentik, hogy azok „membra regni”. Pedig tudjuk, hogy Werbőczy Hármaskönyve a városokat nem vette be a szent korona, az ország tagjai közé, azok csak a korona birtokai voltak. A nemesség tehát politikai érdekből még a Hármaskönyvön is túlmént.⁴⁰

A magyar rendek magatartása tehát politikai szempontból magasan fölötte állt az örökös tartományokénak, és ez más vonatkozásban is megmutatkozott. Az osztrák, stájer, cseh vagy morva rendek ugyanis, miután elfogadták az udvar álláspontját, hogy a szabad vallásgyakorlat nem része a tartományi jogoknak, csak magánügy, privátum, amely az uralkodóra és a két világi nemesi osztályra tartozik, elfogadták, hogy ennek következtében a vallásgyakorlatot nem törvényben kell biztosítani, még csak nem is ünnepeles, az utódokra is kötelező privilegiális levél formájában, hanem elegendő, ha az uralkodó egy nyilatkozatban (Majestätsbrief) általános keretek közt ad biztosítékot (Assecuratio). Magyar-

³⁶ Braumüller: Hauptzüge . . . 83. l.; Dedic: Der Protestantismus in der Steiermark . . . 94. l.

³⁷ Loesche: Zur Gegenreformation in Schlesien. I. Leipzig. 1915. 130. l.

³⁸ A városok „peculium regni coronaeque esse agnoscuntur nobisque incorporatae sint” (MOE X. 511. l.).

³⁹ MOE X. 597. l.

⁴⁰ Ld. Eckhart F.: A magyar szentkorona-észme története. Bpest. 1941. 252. l.

országban (és csak nálunk) a vallásszabadság kérdését közjogi szintre emelték. Az udvar a magyar rendeknek is felajánlotta az uralkodói nyilatkozattal való rendezést, a rendek azonban törvényt kívántak. Szinte érthetetlen, hogy a cseh rendek, egy sor érvényét veszített uralkodói pápens tanulása és az 1608-as magyar törvények példája után is megelégedtek 1609-ben egy újabb Majestätsbriefffel.⁴¹

Mindezek után nem meglepő, hogy az örökös tartományokban nem hogy nemzeti felkelésre nem került sor, de még a rendek egységét sem tudták megvalósítani. Felső-Ausztriában 1608. augusztus 30-án, tehát már Rudolf lemondása után, Erasmus Tschernembl-nek sikerült a három rend (urak, lovagok és városok) szövetségét létrehozni, de a katolikusok már néhány hét után kiváltak a szövetségből, amikor a protestánsok a Mátyásnak való ünnepélyes hódolást a szabad vallásgyakorlat biztosításához és ahhoz kötötték, hogy a kormányzervekben arányuknak megfelelő képviseletet kapjanak.⁴² Alsó-Ausztriában, ahol hiányzott a Tschernembl-hez hasonló vezéregyéniség, — eleve kettészakadt a nemesség. A katolikus rendek az új uralkodónak feltétel nélkül hódolni kívántak, mire 1608. szeptember 14-én a protestáns nemesek, két főúr kivételével kivonultak a bécsi tartományi gyűlésből. Miközben 78 katolikus nemes és a velük tartó két protestáns úr hűséget esküdött Mátyásnak, a „disszidensek”, 166 protestáns úr és lovag, továbbá néhány még luteránus többségű város képviselője október 3-án Hornban szövetségbe tömörült, vallási jogaik védelmére az uralkodó ellen. Ezzel az eddigi három országgyűlési rend hat csoportra szakadt. Mátyás némi joggal nevezte a horniakat „rebellis frakciónak”, hiszen — bár a többséget jelentették — még nemesi osztályos társaik, sőt hitsorsosaik egy töredéke is szembefordult velük. A morva és a cseh protestánsok sem tudták a rendi egységet megvalósítani.⁴³

Magyarországon a főúri vezetők talán semmire sem ügyeltek úgy, mint a rendi mozgalom belső egységére és arra, hogy kifelé ez az egységes protestáns front a katolikus urakat, sőt a főpapságot is a maga soraiba zárja. Ezért is helyezték az alkotmányos (és nem a vallási) ellentéteket az előtérbe.

Illésházy István ugyan időnként nyilvános üléseken is gorombán neki rontott a főpapoknak, fejükhöz verve, hogy nem egyenrangúak a nemesekkel, akik örök jogon bírják földjeiket, míg ők, a papság, csak „az országtól és a királytól (akit viszont szintén az ország koronáz meg)” kapják birtokaikat, nincs joguk tehát külön véleményt nyilvánítani, a nemesekkel ellenkezni.⁴⁴ Egyébként is, kiáltotta oda a primásnak egy alkalommal, „ha ezután is magyar kenyéren és boron akar élni, alkalmazkodjék a nemesi többséghez”.⁴⁵ Ugyanakkor Illésházy az, aki megmagyarázza a káptalani követeknek: ne is reméeljék, hogy a Bocskai által elkobzott birtokaik visszaadásához a rendek hozzájárulnak, ha most nem támogatják őket az uralkodó ellen. S hogy propagandája sikeres volt, bizonyítja

⁴¹ A különböző Majestatsbrief-ek körüli vitákra ld. *I. Lindeck*: Der Einfluss der staatsrechtlichen und bekänntnismässigen Anschauungen auf die Auseinandersetzung zwischen Landesfürstentum und Ständen . . . (Jahrbuch der Gesellschaft für die Geschichte des Protestantismus in . . . Österreich 1939. 89. s. köv. 1.).

⁴² Uo. — A három rend szövetséglevele: Österreichische Nationalbibliothek (Wien) Cod. 8547*, Fol. 23—28.

⁴³ *Dutkas*: i. m. 79. s. köv. 1.; *Völker*: Die Stände . . . , 9. s. köv. 1.; *J. Loserth*: Die Stände Mährens und die protestantischen Stände Österreichs ob und unter der Enns in der zweiten Hälfte des Jahres 1608 (Zeitschrift des Vereins für die Geschichte Mährens und Schlesiens 1900. 226. s. köv. 1.).

⁴⁴ A kormöcbányai követek naplója a pozsonyi részgyűlés 1608. febr. 1-i üléséről: MOE 1607—1608.1

⁴⁵ „Si pane et vino hungarico vult vivere, se regnicolis adcommolet.” A soproni követek naplója ugyanazon részgyűlés 1608. január 23-i üléséről: Uo.

a soproni Lakner Kristóf följegyzése. 1608. február 3-án a pozsonyi részgyűlés ülésében került sor annak a levélnek az aláírására, melyben az osztrák és cseh rendeket a Rudolf császár elleni szövetségre szólítják fel. Megyeri ítélőmester körbevitte az iratot, s többek közt odatette az egyik káptalani követ elé is, „si placet suscribere, sigillum adpone”. Mire a kanonok: „adgyátok immár az én jószágom is,” — és aláírta.⁴⁶

Kifelé különösen ügyeltek az egységre: az uralkodóhoz, a szomszédos országokhoz, rendi gyűlésekhez küldött követségbe mindig delegáltak katolikus urat, sőt püspököt is. A morva rendekhez Thurzó Györgyöt és Napragi Demeter püspököt küldték. A Rudolffhoz bocsátott magyar küldöttség szónoka Lépes Bálint püspök volt, s Hornba, az osztrák protestáns rendekhez Thurzó mellé a katolikus Dóczy Andrást adták. A felső-magyarországi rendek kassai gyűlésének Mátyás főherceghez küldött követségét a katolikus Czobor Mihály vezette, s 1608 végén a protestáns stájer rendekhez is egy katolikus főpapot és egy protestáns urat küldött követségbe az országgyűlés.⁴⁷ Hogy pedig az egység megtartása valóban tudatos eljárás eredménye volt, arra hadd idézzünk még egy példát a körmöcbányai követek naplójából. A pozsonyi gyűlés 1608. január 31-i ülésének végén Napragi püspök a klérus nevében ünnepélyesen tiltakozott a protestánsoknak adandó szabad vallásgyakorlat ellen. Bejelentését általános megdöbbenés követte, mindenki attól félt, ketté szakad a rendi tábor. Ekkor felállt Thurzó György, s a következő kérdést intézte Napragihoz: Avval egyet ért-e a klérus, hogy a rendek a bécsi béke becikkelyezését és megtartását kívánják. Mire Napragi: Ami Isten, az egyház vagy a papság jogait sérti, azzal nem érhetnek egyet. de ami az ország szabadságjogait illeti, annak megvédésében egyek a rendekkel, s ő maga kész vérével is megpecsételni hazájához való hűségét. Általános vivatkozás, az egység meg volt mentve.⁴⁸ A jelenet különben arra is rávilágít, hogy a magyar katolikus klérus a protestantizmussal szemben az uralkodóba kapaszkodott, de saját feudális jogai megvédésére hajlandó volt az udvarral szemben, a protestánsok mellé állni.

A rendi ellenállási jog és Kálvin

Érdekes és mindeddig viszonylag elhanyagolt kérdése a korszaknak, hogy a magyar rendi törekvések milyen ideológiai forrásból merítettek. Volt-e hatása Magyarországon a kálvini ellenállási tannak.

Közismert, hogy a katolikus egyház a világi hatalom isteni eredetét hirdette, és az uralkodók iránt teljes engedelmisséget követelt. A világi hatalom elleni támadás az Isten elleni lázadásnak minősült. Ezt a tanítást lényegében Luther is átvette, amikor hangsúlyozta a világi felsőbbtség iránti engedelmisséget. Hitbéli kérdésekben ugyan Luther nemcsak megengedte, de meg is kívánta az engedelmisség megtagadását, idézve a Biblia szavát, hogy „Inkább kell engedelmeskedni az Istennek, hogy sem az embereknek,” de ez csak passzív ellenállás lehetett. Az uralkodóval szembezállni senkinek nincs joga — mondta —, s még üldöztetés esetén is vállalni kell a mártír sorsot.⁴⁹

⁴⁶ MOE 1607—08.

⁴⁷ A követi utasítások: MOE 1607—08.

⁴⁸ MOE 1607—08.

⁴⁹ „Der Obrigkeit soll man nicht mit Gewalt widerstehen, sondern nur mit dem Bekenntnis der Wahrheit.” *Luther: Von weltlicher Obrigkeit.* (Gesammelte Werke, Weimarer Ausg. XI. köt. 277. l.) Vö. *K. Klaehn: Martin Luther. La conception politique.* Paris. 1941; *W. A. Mueller: Church and State in Luther and Calvin. A comparative Study.* Tennessee. 1954.

Az uralkodói hatalom isteni eredetét vallotta Kálvin is, azzal a kiegészítéssel, hogy az uralkodók nem önmagukért, hanem a köz javára rendeltettek, s a hatalommal jogok, de kötelességek is járnak. Az uralkodó köteles gondoskodni az „igaz hit” előmeneteléről, népe békéjéről és jólétéről, s minderről Istennek számadással tartozik. Csak az az uralom törvényes, mondja Kálvin, amelyik teljesíti Istentől rárótt kötelességét. Az az uralkodó, aki ezt elmulasztja, vagy aki túllépi jogait, az szembehelyezkedik Isten parancsával, uralma törvénytelen, ő maga zsarnok. Az egyén azonban, Kálvin szerint is, engedelmességgel tartozik a zsarnoknak, kivéve, ha az olyat kívánna tőle, ami ellenkezik az isteni parancsal. Az ilyen parancs teljesítését meg kell tagadni, de ezen a passzív ellenálláson az egyén nem léphet túl.⁵⁰

Isten — mondja Kálvin — két módon nyújthat szabadulást a zsarnok uralma alól. Az első: „Isten olykor az ő szolgálói közül támaszt valakit a nyilvánvaló megtorlásra, és megbízza azzal, hogy bosszulja meg a bűnös urálmát és szabadítsa fel az igazságtalanul elnyomott népet szánandó nyomorúságából.” Így szabadította meg Isten az ő népét Mózes által a fáraók zsarnokságából, Othniel révén Kusan elnyomásából, s másokból a bírák és királyok által. Mind-ehhez Kálvin hozzát teszi: „Isten mindig igaz embereket választ ki erre a feladatra, akik felkelve a királyok ellen, valójában nem követnek el erőszakot a királyi méltóságon, mely Istentől van. Pusztán egy magasabb hatalom megbízásából helyreigazítják az alacsonyabb hatalom hibáit.”⁵¹

Az aktív ellenállás másik formája az, amelyet Kálvin a magisztrátusoknak engedélyez. Az Institúció az erről szóló részt a következő szavakkal vezeti be: „Hallják meg ezt a fejedelmek és rettegenek.” Eszerint: „ha vannak a néptől szervezett bizonyos felsőbbségek, amelyeket a királyok önkényének korlátozására állítottak fel (amilyenek voltak hajdan a lakedémoniaknál a királyok ellenőrzésére rendelt eforoszek, vagy a római konzulokkal szembeállított néptribunok, vagy az athéni szenátussal szemben a demarkoszok, és amilyen hatalommal talán a mostani viszonyok közt egyes országokban a három rend működik, amikor országgyűlést tart), akkor nem vagyok ellene, hogy ezek kötelességszerűen közbelépjenek a királyok dühöngő önkénye ellen; sőt, ha ezek az erőszakosan önkényeskedő és a föld népét sanyargató királyokkal szemben gyáván meghunyászkodnak, hallgatásukat elvetemült hitetlenségnek állítom, mivel álnokul elárulják a nép szabadságát, noha tudják, hogy Isten annak védőül rendelte őket.”⁵²

Kálvin tanait az ellenállásról még tovább fejlesztette tanítványa Béza Theodor (Theodor de Bèze), aki a Szent Bertalan éj hatása alatt nemcsak megengedte, hanem kötelességévé tette a felsőbb és alsóbb magisztrátusoknak a zsarnok uralkodóval szembeni fegyveres ellenállást.⁵³

Eckhart Ferenc, aki négy évtizeddel ezelőtt elsőnek vizsgálta meg Boeskaik és híveinek közjogi felfogását,⁵⁴ azt állapította meg, hogy sem a fejedelem, sem

⁵⁰ Jd. E. Doumergue: La pensée ecclésiastique et la pensée politique du Calvin (Jean Calvin, les hommes et les choses de son temps. VIII. köt.) Lausanne. 1917; M. E. Chenevière: La pensée politique de Calvin. Genève—Paris. 1937. J. Bohatec: Calvins Lehre von Staat und Kirche . . . Breslau. 1937; J. Touchard: Histoire des idées politiques. I. köt. Paris. 1959. 272. s. köv. I.: L. Arénilla: Le calvinisme et le droit de résistance à l'État (Annales. Economies, Sociétés, Civilisations, 1967, 350. s. köv. I.).

⁵¹ Calvin: Institution de la religion Chrestienne. 1541. (Corpus Reformatorum . . . 32, 1159 h.).

⁵² Uo. 1160. h.

⁵³ Th. Bèze: De haereticis a civili magistratu puniendis. 1554.

⁵⁴ Eckhart F.: Boeskaik és híveinek közjogi felfogása (Károlyi Emlékkönyv Bpest. 1933. 133. s. köv. I.).

a rendek nem hivatkoznak a kálvini ellenállási tanra. A felkelés jogi alapját számukra az Aranybulla 31. pontja képezte, mely kimondta, hogyha az uralkodó a törvényekben biztosított jogokat és kiváltságokat nem tartja tiszteletben, a rendeknek joguk van egyenkint és összességükben ellentmondani és ellenállni, anélkül, hogy ezzel a hűtlenség bűnébe esnének. Bocskai és híveinek Rudolf elleni fellépése tehát nem Kálvin és Béza felfogására támaszkodott — állapítja meg Eckhart, — „politikai meggyőződésük forrása a magyar rendi felfogás volt. Ez erősebb ösztönzője és szellemi támpontja volt gondolatainknak a király és alattvalóinak viszonyáról, mint hitbeli meggyőződésük tanítójának politikai elvei.”

Eckhart eredményeit még alátámasztotta Révész Imre,⁵⁵ mondván, hogy az ellenállási jogra történő hivatkozás elmaradása tudatos állásfoglalás következménye volt. Amikor 1562—63-ban a Tisza jobbparti, majd az erdélyi reformátusok elfogadják hitvallásul Béza „Confessio christianae fidei” címen kiadott munkáját, annak magyar fordításából kihagyják az Istentől küldött szabadtökre és az ellenállásra vonatkozó fejtegetéseket. Ahogy Révész bizonyítja, a XVI. századi magyar református egyház más téren is mellőzte Kálvinnak egy sor fontos tanítását, azokat, amelyek nem illettek bele a magyarországi társadalmi viszonyokba. A feudális rendszerbe beépült magyar és a már polgári irányba mutató svájci, holland vagy francia kálvinizmus közé nem lehet egyenlőségjelet tenni sem ekkor, sem később.

Anélkül, hogy Révésznek a magyar kálvinizmus eltérő voltára vonatkozó megjegyzéseit a legkevésbé is kétségbe vonnánk, meg kell jegyeznünk, hogy Béza említett hitvallásának 1562—63-ban lefordított magyar szövegét csak egy későbbi, 1655-ös bilingvis kiadványból ismerjük, amely a Rákócziak tulajdonát képező sárospataki nyomdában, az özvegy fejedelemasszony, Lorántffy Zsuzsánna utasítására jelent meg.⁵⁶ Vajon nem az abszolutizmusra törekvő Rákócziakra való tekintettel maradt ki a kérdéses rész a magyar fordításból? (Az ugyanott közölt latin szövegben egyébként bennehagyták.) Ha pedig már 1562-ben kihagyták ezt a fejezetet, az is történetelt János Zsigmond fejedelem közbelépésére. Az uralkodók érthető okokból nem rokonszenveztek az abszolút hatalom ellen irányuló kálvini tétellel, s olyan esetekben, amikor a fejedelem maga is a református vallást követte (ahogy ekkor János Zsigmond és a Rákócziak), a hit és az egyház védelmét célzó ellenállás sem látszott különösebben lényegesnek. Egyébként is az 1560-as évekbeli helyzet nem volt azonos a Bocskai-korival, s abból, hogy akkor a kálvini ellenállási tan nálunk nem talált visszhangra, nem lehet következtetni a későbbi időkre.

Fölmerül viszont a kérdés, hogy ha a hazai zsinatok csak megrostálva adták közre Kálvin tanait, volt-e módja a magyar református papságnak és világi értelmiségnek más forrásból a teljes szöveget megismernie. Bizonyosan állíthatjuk, hogy volt. Kálvin és Béza munkái az 1550-es években tűntek fel Magyarországon, s az 1566-os gönci zsinat már arról rendelkezett, hogy a papok olvassák és tanulják Béza genfi hitvallását és Kálvin katekizmusát.⁵⁷ 1568. május 1-én a Tisza jobbparti seniorok már arról tudatják Bézát, hogy Kálvin iratait Magyarorszá-

⁵⁵ Révész I.: Szempontok a magyar kálvinizmus eredetének vizsgálatához (Századok, 1934, 272—274. l.).

⁵⁶ Szabó K.: Régi magyar könyvtár. I. köt. Bpest. 1879, 903. sz.

⁵⁷ Kiss Á.: A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései. Bpest. 1881. 143. l.

gon igen nagyra becsülik és szorgalmasan olvassák.⁵⁸ Igaz, Kálvin Institutio⁹ csak 1624-ben, katekizmusa pedig 1695-ben jelent meg magyar fordításban,⁵ de a magyarországi protestáns papság és világi értelmiség egyaránt jól beszélt a latin nyelvet.

Csak a kálvini tanok elterjedésével magyarázhatjuk meg, hogy már az 1560-as években korábban szokatlan hang jelentkezik a Habsburgok uralma alá tartozó országrészben, amely valósággal számonkéri a katolikus uralkodótól kötelességei elmulasztását. „Elfogytanak Ur Isten az jámbor fejedelmek, nincs gondviselője népednek, oltalma seregednek,” panaszkodik a névtelen énekes. Pesti György pedig a halál szavával már vádolja az uralkodót: „Király nem jártál el az te tisztvedben: eszel, iszol, csak mulattál éltvedben, sok adót szedetsz minden esztendőben, de az ellenséggel nem mentél szemben.”⁶⁰ A kálvini értelemben eszményi király képe a XVI. század második felében már ott élt a magyar irodalomban, s Miskolczi Csulyak István Boeskaikt búcsúztató prédikációja 1607-ben precíz felsorolását adja az uralkodói kötelességeknek. Helyenkint a kötelességek felsorolása szinte az Institutio parafrázisának hat. „Az igaz és Isten szerént való fejedelemnek tisztí nemcsak az, az mint mostan sokaknak szokások, hogy egyék-igyék és hasát mint egy zsákot töltse, tárházát pénzzel rakja, jobbágyit törvénytelen dolgokkal és adófizetéssel sarcoltassa, azonközben pengig az ő alattok valók mit egyenek, igyonak, vagy minemő csendességben éljenek, meg nem gondolja, — hanem hogy tartományát, jószágát békeességben és igazságban tartsa, az szent tudományt homály és konkoly nélkül hirdettesse, az közönseges társaságot jó törvényével és igaz atyafiui szeretetével szentül és jámborul bírja és igazgassa.”⁶¹

De nemcsak a kálvini uralkodói eszmény volt ismert, hanem az isteni törvény útjáról letért uralkodóval szembeni ellenállás joga is. Ezt tanúsítja a felső-magyarországi rendek magabiztos válasza 1604 elején a Rudolf császárt képviselő Belgiojoso generálisnak: „Contra eiusmodi illegitimos inpetitores, kik minket hitünkben akarnak háborgatni, általán fogván megoltalmazzuk magunkat, cum inculpata tutela.”⁶² Hogy pedig ezek a gondolatok a legalsó rétegekhez is eljutottak és szinte közvéleményt formáltak, annak igazolására idézzük a hajdúk nyilatkozatát 1607 végéről. Amikor a nemesi megbízottak felszólították a felkelt hajdúkat (akik fennen hirdették, hogy Rudolfot nem ismerik el és új királyt választanak), hogy térjenek a törvényes uralkodó hűségére, ezt választották: Rudolf nem királyuk, „mert bálványozó”, azaz megtagadta az „igaz” hitet. Íme a kálvini ellenállási tan végsőkig leegyszerűsített, primitív változata a hajdú szemlélet tükrében.⁶³

A rendeknek 1605-ös Európához intézett kiáltványában azonban valóban hiába keressük a kálvini ellenállási jogra való utalást, ahogy a felkelés más hivatalos irataiban is. A kiáltvány ugyan többször és éles formában elítéli Rudolf császárt, mert nem törődik népei jólétével, semmibe veszi az isteni törvényeket és zsarnok módjára viselkedik. A felsorolt konkrét „nemzeti” sérelmek viszont tipikusan rendi jellegűek, a nemesség azonosítja önmagát a nemzet egészével.

⁵⁸ Révész I.: Magyar református egyháztörténet. Debrecen. 1938. 125. l.

⁵⁹ Szabó K.: i. m. 540. et 1468. sz.

⁶⁰ Thaly K.: Régi magyar vitézi énekek. Pest. 1864. I. köt. 89. l.; Régi magyar költők tára. XVI. század. VII. köt. Bpest. 1912. 28. l.

⁶¹ Magyar protestáns egyháztörténeti adattár. XII. köt. 90—91. l.

⁶² MOE X. 597—598. l.

⁶³ MOE 1607—08.

Ezek után persze politikai és taktikai szempontból egyaránt érthető, ha ahelyett, hogy kálvini teológiai érveket szegeznének szembe a katolikus uralkodóval — inkább az Aranybullára hivatkoznak, melynek érvényességét senki el nem vitathatta. A kálvini tan különben is csak az ellenállás általános jogát tartalmazza, a tényleges jogalapot mindenütt a helyi jogszabályokból kellett meríteni. Ebben az összefüggésben érdemes felfigyelni arra is, hogy az Aranybulla 31. pontjára ekkor hivatkoznak először a rendek a történelem folyamán.

Végig gondolva a zarnoktól való szabadulás kálvini tételét, azt állapíthatjuk meg, hogy a Bocskai-szabadságharc nem is tartozott az Institutio-ban második helyen említett rendi ellenállás kategóriájába. Magyarországon nem a rendek fogtak fegyvert az uralkodó ellen, hanem a Kálvin által az első helyen említett lehetőség valósult meg: Isten szabadítót küldött Bocskai személyében. Ebből a szempontból nézve az iratokat, egyszerre más képet kapunk és a kálvini tanok jelenlétét is megállapíthatjuk.

Bocskai felkelése első percétől kezdve Istentől küldött szabadítóként lépett fel. 1604 novemberében — az álmosdi csata után, de még a felvidéki győzelmek előtt — a Kassára egybehívott rendekkel közölte: „Kegyelmeteknél nyilván lehet az, hogy engemet ily rövid idő alatt erre a felséges Isten bölcs tanácsa indított,” — s a császárnak is megüzente: „ebben az Úr Isten escelekedett velem, e mostani állapotomban Istennek az ő titkos tanácsából való végzését tekintse.” Isten küldöttének vallotta magát, feladata, hogy megszabadítsa népét a zarnokság jármából, — s amikor erről beszélt, mintha csak Kálvin szavait idézte volna: „Minden én igyekezetem s intenióm ellen vőn ez álláspontra Isten, ... mint Mózeset régen a pásztorságból. Dávidot a juhok aklából, a bujdosó, számkivetett Jeftét kivette és a népnek fejedelmévé, királyává tette.” Minden lépéséről „onnan fellyül bizonyos, Istennek az ő titkos tanácsából”, — éppen ezért (megint tipikusan kálvini gondolat) az elért eredményekért nem az övé a dicsőség; „Istené a dicsőség valamennyire eddig is segített”.⁶⁴

Bocskai magatartásában a hagyományos magyar rendi gondolkodás tehát kifejezetten kálvinista színezetet kapott.

De az országgyűlésre összegyűlt rendek is Kálvin szellemében éltek, amikor a szabadítót üdvözölték benne, a „magyarok Mózesét”, aki „az Úr Istennek kedves és kellemes szent akaratából” eljött, hogy levegye népéről a bilincset.⁶⁵ Szepsi Laczó Máté, a prédikátor krónikás feljegyzéseiben olvassuk az 1604-es évről: „Ezidőben a magyar keresztyénség minden külső emberi segítségtől megfosztatott vala. Nem vala kire szeméit oltalomnak okáért függeszteni, csak sóhajtottunk, bánkódunk és az Istenhez őfelségéhez fohászkodunk vala.” Aztán a krónikában új fejezetet kezd, melynek ez a címe: „Isteni segítség kezdetik”. És az első mondat: „... Bocskai István urunk, a hitnek és a megromlott Magyarországnak hajnalesillaga föltámada.”⁶⁶ Ugyanezt az érzést fejezi ki Debreczeni S. János Bocskaihoz írt költeménye, a *Militaris congratulatio*. „Bihar vármegyéből, hogy te ez kis helyből származtál oltalmunkra? Krisztus is jászoból és kis Názáretből jött világ válságára. Így szokott ez lenni, ezt szokta művelni az mennyek szent ura: az kised szíveket, vezérelvén őket, vízi derék dologra. Mojzes és Áron, Jozsué. Gedeon példája ezt mutatja.”⁶⁷

⁶⁴ Történelmi Tár, 1878. 31. és 284—285. l. továbbá MOE X. 607. és XI. 743. l.

⁶⁵ MOE X. 608. l.

⁶⁶ Erdélyi történelmi adatok. III. köt. Kolozsvár. 1858. 52. l.

⁶⁷ Régi magyar költők tára. XVII. század. I. köt. Bpest. 1959. 259. l.

Bocskai tehát a kortársak szemében Istentől küldött szabadító, aki megvédi az „igaz, orthodox hitet,” az „isteni törvényt semmibe vevő zsarnokkal szemben”, és visszaállítja az Istentől kívánt rendet. Ez a rend azonban az évszázadok során kialakult nemesi jogok és érdekek restaurálása volt az uralkodó és a vele szövetséget kötő klérus ellenében. A kálvini tanítás tehát erősítette, mert korszerű ideológiai fegyverrel látta el a régi rendi törekvéseket, amelyek a vallásos meggyőződéssel nem is függtek össze. Ez magyarázza meg, hogy a felkelők soraiban nemcsak kálvinistákat és luteránusokat, de katolikusokat is találunk. Ugyanakkor a kálvini ideológia azáltal, hogy az Isten által küldött szabadítót kiemelte a rendi keretek közül, lehetővé tette a polgárság és a parasztság megnyerését is.

Végül összehasonlítással vessünk egy rövid pillantást az 1608-as rendi konföderációk történetére. Ahogy már említettük, az 1608 januári pozsonyi gyűlésből a magyar rendek felszólították a Habsburg-monarchia többi országának rendeit, hogy lépjenek szövetségbe velük az uralkodó ellen.

Láttuk az előzőkben, hogy Rudolf politikájának súlya nagyjából egyformán nehezedett a Habsburg-tartományokra és Magyarországra. Minden oka meg lett volna tehát az örökös tartományok nemességének, hogy megragadják az alkalmat és a magyar rendek felszólítására igennel válaszoljanak. A válaszok mégis különbözőek voltak. Felső-Ausztriában a nemesség vezére, Erasmus Tschernembl, aki Nyugat-Európában a kálvini reformációban nőtt fel, s talán az egész monarchiában a legtisztábban és a legöntudatosabban képviselte a kálvini tanokat,⁶⁸ azonnal igennel válaszolt, s ez az állásfoglalás eldöntötte a habozó alsó-ausztriai rendek magatartását is. A cseh rendek különleges politikai helyzetben (hiszen Rudolf és udvara Prágában székelt, amiből számukra előny is származott) hosszas viták után végül is hűek maradtak a császárhoz, persze abban a reményben, hogy jutalmul az uralkodó teljesíti rendi és vallási követeléseiket. A luteránus morva rendek hónapokig tartó gondolkodás után végül is csatlakoztak. Vezérüket, Karol Žerotint Tschernembl és Thurzó György győzték meg a csatlakozás szükségességéről. Ugyanakkor a sziléziai és a lausitzai luteránus rendek elutasították a magyar ajánlatot. A stájer nemesek már korábban a wittenbergi egyetem teológia professzoraihoz fordultak: mit kell tennie ilyen esetben az igaz luteránusnak? A professzorok Luther tanai értelmében elmarasztalták a világi hatalom elleni fellépést, s csupán a passzív ellenállást tartották megengedhetőnek, de azt is csak a hit kérdésében. A stájer rendek, akikre Ferdinánd főherceg uralma is súlyosan nehezedett, nem csatlakoztak a szövetséghez, ahogy nem csatlakozott Krajna és Karinthia sem.⁶⁹

Nem kevésbé jellemző az, ahogy az egyes tartományok rendei a későbbiekben viselkedtek. A morva rendek Rudolf lemondása után egy-kettőre lepaktáltak Mátyással, megelégedve azzal, hogy az új uralkodó nyilatkozatban biztosította rendi jogaikat, köztük a nemességnek és bizonyos korlátozott formában a polgárságnak is, a szabad vallásgyakorlatot. Žerotin, akinek lelkiismeretfurdalásai voltak, amiért fegyverrel fordult szembe uralkodójával, — Tschernembl minden rábeszélése ellenére is — megragadta a kiegyezés első lehetőségét.

⁶⁸ *H. Sturmbeger*: Georg Erasmus Tschernembl. Linz. 1953.

⁶⁹ A magyar—osztrák—morva szövetség története mindmáig megíratlan. A szövetség-levelek és tárgyalási iratok: MOE 1607—08. A stájer, a cseh és a sziléziai rendekkel való tárgyalások iratai: uo.; vö. *Lindeck*: Der Einfluss . . . 81. és köv. l.; *Hassinger*: Die Landstände . . . 989. s köv. l.; *Loserth*: Die Stände Mährens . . . 226. s köv. l.; *Loesche*: Zur Gegenreformation in Schlesien. I. köt.; *P. Dedic*: Der Protestantismus in der Steiermark; Adel und Konfession. Ein Rundgespräch (Deutscher Adel. 1555—1740. Kiadta *H. Rössler*. Darmstadt. 1965. 66. s köv. l.).

1608 őszére Morvaország felesküdt Mátýásra. Miután az 1608-as országgyűlés rendezte a magyarországi helyzetet, 1609 elejére az osztrák protestáns rendek lényegében magukra maradtak a küzdelemben. Tschernembl ugyanazokat a jogokat követelte, amiket a magyarok megkaptak, Mátýás viszont nem volt hajlandó a II. Miksa által megadott kereteken túlmenni. A majd egy esztendeig tartó harc közben az osztrák protestáns tábor egyre csökkent, mind többen hagyták ott a horni szövetséget, hogy elfogadják a Majestätsbrief által nyújtott sovány, de biztosnak látszó engedményeket. Tschernembl mégis folytatta a küzdelmet és 1609 tavaszára sikerült is II. Miksa engedményein túlmenő jogokat kivívnia.

Figyelemmel kísérve a rendi mozgalmakat, nem kétséges, hogy a nemesség magatartását befolyásolta és színezte az, hogy a luteránus vagy a kálvinista egyház tanítását tette-e magáévá, illetve, hogy a politikai közhangulatra melyik egyház tanítása nyomta rá a bélyegét.

Visszatérve a magyar nemességre: az 1600-as évek elején a magyar rendi ellenállás a kálvini tanra támaszkodva kapott új erőre. A kálvini tanítás volt az a modern köntös, amelyiket a magyar rendiség magára öltött, ahogy két évszázad múlva a rendi mozgalom a francia felvilágosodás és Rousseau tanait tartotta pajzsként maga elé, a népet azonosítva a kiváltságosokkal, a populus werböcziánus-szal. A katolikus és idegen uralkodókkal szemben a magyar kálvinizmus ekkor, a XVII. század elején forrott először össze és azonosult a rendi törekvésekkel.

Állam és egyház

Érdekes, mindeddig kevés figyelemre méltatott kérdése a Bocskai-szabadságharcnak és az utána következő két év történetének, hogy a győztes protestáns rendiség megpróbálta-e a katolikus egyház és az állam múltból örökölt összefonódottságát megszüntetni. Másként szólva, élt-e Bocskaiban és a körülötte csoportosuló rendekben olyan törekvés, hogy a katolikus egyház közjogilag biztosított hatalmi helyzetét felszámolja. A kérdésre határozott igennel válaszolhatunk. Bocskai egy mozdulattal félretolta az egyházi kiváltságokat, ha azok a politikai életet érintették. Országgyűléseire a püspököket nem hívta meg, katolikus egyháziak tanácsával nem élt, a szerzetesek kezén levő hiteles helyek élére nemeket rakott, és a kezére került egyházi birtokokat sorozatosan világiaknak adományozta.⁷⁰ A fölkelők álláspontját a katolikus egyház politikai szerepéről legvilágosabban Illésházy fejezte ki: „Püspök uraimék járjanak szorgalmasan a templomba és imádkozzanak, hogy az Isten fordítsa el a haragját mirőlünk; de a földi világ dolgaiba ne avatkozzanak”.⁷¹ Nem is vitás, hogy a rendek álláspontja modernebb volt az uralkodóénál.

A szabadságharc vívmányaiból persze csak kevés került bele a bécsi béke szövegébe, s az udvar Bocskai halála után azonnal megkezdte az egyház politikai hatalmának a visszaállítását. Thurzó György és Forgách Zsigmond 1607-es kassai királyi biztosi tevékenységének egyik lényeges része volt, hogy a különböző káptalani, szerzetesrendi birtokokat zálogbirtokosaiktól visszaszerezzék és a régi tulajdonosnak átadják. A hiteles helyek élére ismét egyháziakat állítottak, működésbe léptek az egyházi bíróságok. Rövid idő alatt az egyház sokat visszanyert megtépzott hatalmából.

⁷⁰ Mindezek a kérdések az 1607–08-as országgyűléseken is fölmerültek, és hosszú vitákat váltottak ki.

⁷¹ Történelmi Tár, 1878. MOE. XI. 215. l.

A magyar rendi ellenállás győzelmére a koronát az 1608-as pozsonyi országgyűlés tette fel. A rendek politikai követelései két pont körül csoportosultak: 1. A klérusnak az állami méltóságokból, a politikai életből, a közigazgatásból való kiszorítása és 2. a királyi hatalom rovására további rendi jogok biztosítása. Ha az új uralkodó, II. Mátyás, az első pontban enged a rendeknek, akkor föltehetően sikerrel alkudozhat a másodikban. A dinasztikus politikához való ragaszkodás azonban megkövetelte Mátyástól, hogy mindenekelőtt szövetségesei (a Vatikán és Spanyolország), az országon belül pedig a klérus kívánságait vegye figyelembe. Ez pedig azt jelentette, hogy a saját hatalma rovására adott engedményekkel kellett a klérus elleni kívánságokat leszerelnie. A hosszan elhúzódó viták végeredményeként a koronázás előtti és utáni törvények lényegükben fenntartották a katolikus klérus korábbi politikai irányító szerepét, ugyanakkor szinte minden jogot kicsavartak az uralkodó kezéből, egészen addig, hogy a rendek jóváhagyása nélkül nem üzenhet háborút, és nem köthet békét. Az uralkodói hatalom a birodalom egész területén visszaszorult, a magyar rendek azonban korábban elképzelhetetlen jogok birtokába jutottak.

Az 1608-as törvények ideig-óráig gátat vetettek a dinasztikus politika érvényesülésének, ugyanakkor a rendi hatalom megnövekedésének káros hatása hamarosan megmutatkozott a városok vonatkozásában és a nemességnek kiszolgáltatott paraszti tömegek sorsának megnehezedésében. De a küzdelem másik részleges nyertese, a klérus sem képviselt a nemességnél haladóbb nézeteket, sem társadalmi, sem politikai szempontból. Az elkövetkezendő évek küzdelmei elsősorban a protestáns rendek és a katolikus klérus közt folytak, a társadalmi haladás szempontjából azonban egyik sem hordozta a jövőt. Az uralkodó persze még ebben a helyzetben is megkísérelhette volna a két ellenfél, a klérus és a rendek egyensúlyban tartását, egymás ellen való kijátszását és így saját politikájának függetlenítését, és, a polgárságra támaszkodva, hatalmának növelését. Ehhez azonban arra lett volna szüksége, hogy feladja a dinasztikus világruralmi terveket.

A Habsburgok a XVII. században ezt nem tudták megtenni. Csak később, a westfáliai béke, majd méginkább a spanyol örökösödési háború kényszeríti őket az irreális dinasztikus tervek feladására, megnyitva ezzel a kaput elsősorban az örökös tartományok érdekeivel való azonosulásra. A rendiség erejét addigra részben már sikerült megtörni, a túl nagyra növelt klérus hatalmának felszámolása azonban még II. Józsefnek sem sikerült.